

Willemijn Dicke

De sjamaan en ik

EEN NUCHTER, GEESTIG VERSLAG
VAN EEN ZOEKTOCHT NAAR ZINGEVING

2019 Prometheus Amsterdam

Hineni (proloog)

2017

‘Jullie hebben allemaal wel eens een zelfgemaakte ansichtkaart van mijn vader ontvangen, waarbij de onderschriften nog raadselachtiger waren dan zijn tekeningen.’

Ik kijk de zaal in. Sommigen knikken, anderen glimlachen.

‘Neem de afbeelding die we hebben gebruikt voor zijn rouwkaart: een eksterveer met daaronder de zin “Veren varen ook heen en weer”. Wie weet wat Carel hiermee bedoelde mag het zeggen.

Al zijn kunstwerken waren pareltjes van indirecte communicatie. Lang begreep ik niets van die cryptische berichten, maar inmiddels ben ik ervan overtuigd dat zijn ansichten soms een vraag om liefde, en nog vaker een uiting van liefde waren. Je kon zijn boodschap alleen horen als je heel aandachtig luisterde.

Ik sluit mijn toespraak af met muziek van Leonard Cohen. De zanger schreef het nummer op drieëntachtigjarige leeftijd. Hij moet geweten hebben dat zijn eind naderde, want het lied bouwt op naar het Hebreeuwse woord “Hineni”. In de Nederlandse vertaling hebben we voor dit begrip minstens drie woorden nodig: “Hier ben ik.” Cohen laat Hineni volgen door “*I am ready my Lord*” – en dat zing ik met hem.’

Nu draai ik een kwartslag en richt me tot de gesloten kist, die ik net niet kan aanraken.

‘Lieve papa, dat je moge rusten in Vrede en in het Eeuwige Licht.’

De hoofdletters lees ik, maar ik weet niet of de aanwezigen ze zullen opmerken. Ik knik naar de begrafenisondernemer ten teken dat hij de muziek mag starten en ‘You Want It Darker’ van Cohen vult de grenen crematoriumhal. Terwijl ik van het podium stap om weer tussen onze kinderen te gaan zitten, vraag ik me af of dit gitzwarte stuk toch niet te afwijkend is voor de familie en vrienden van mijn negenenzeventigjarige vader. Misschien had ik er beter aan gedaan een geijkt nummer uit het begrafenisrepertoire te kiezen. Zodra Cohen het woord ‘Hineni’ zingzegt, ben ik er met mijn aandacht weer bij. Ik heb dit lied talloze malen beluisterd en toch breek ik meteen. R. geeft een papieren zakdoekje aan en knijpt in mijn hand.

De uitdrukking ‘Hineni’ komt vaak terug in de Bijbel, en alleen in de meest cruciale passages. Zo antwoordde Abraham ‘Hineni’ toen God hem vroeg om zijn zoon Isaac te offeren.

Wie ‘Hineni’ in de mond neemt, zegt niet alleen dat hij hier en nu aanwezig is. Hij stelt zich onvoorwaardelijk beschikbaar, met alles wat hij in zich heeft. Hineni veronderstelt een oervertrouwen in de wil van God en geeft uiting aan een overgave – aan God, aan het leven – die bijna bovenmenselijk is. Ik ben bereid.

Ik denk dat mijn vader, net als Cohen, de dood verwachtte en zelfs verwelkomde, maar het lied heb ik niet

alleen gekozen omdat hij zich bereid had verklaard om te sterven. ‘Hineni’ drukt ook mijn intentie uit: ik twijfel niet of mijn vader misschien nog langer had moeten leven en of het allemaal niet anders had gekund of ontmoeten in zijn en ons leven. Hineni: ik vertrouw erop dat wat is gebeurd moest gebeuren voor ons en dat het goed is. Hineni: ik ben hier op de begrafenis om mijn vader te ondersteunen bij de oversteek naar huis. Weer naar Huis. Ik hoop dat ik kan bijdragen aan zijn terugreis doordat ik hier louter in dankbaarheid sta, liefdevol, zonder reserves, met alles wat ik te geven heb.

Dát is voor mij allemaal Hineni. Het zou wat voeren om dit allemaal uit te spreken op deze niet-kerkelijke uitvaart en trouwens, mijn toespraak was al aan de lange kant.

We houden receptie op een terras midden in de Veluwe bossen. De eiken en sparren reiken huizenhoog.

‘Op Carel.’

‘Op het leven.’

Na vier of zeven rondes bladen met bier en witte wijn overstemt mijn familie met gemak het ruisen van de boomtoppen. Ik sta bij mijn lievelingsneef, ooit de perfecte polderversie van Elvis Presley. Met zijn stem die even zwaar als warm is merkt hij op dat de glazen hier zo klein zijn, dat de inhoud van het glas zowat in zijn holle kies past. Hij grinnikt aanstekelijk om zijn eigen grap en moeiteloos krijgt hij ons allemaal aan het lachen.

Hij kijkt me aan.

‘Goed gedaan, wijffie, die toespraak van jou. Mooi eer-

betoon aan Die Ouwe. Dat einde... Ik wist niet dat jij in God geloofde?’

‘Dat wist bijna niemand,’ antwoord ik.

‘Dus dit is jouw coming-out?!’

‘Zo had ik het nog niet bekeken...’

‘Op Willemijn, die uit de kast is!’ proost hij luid.

‘Ssssst,’ maant mijn tante. ‘We zijn hier wel op een begrafenis, hè.’

Militante atheïsten

2007

Kosten: aanschaf van ongeveer dertig pockets
van atheïstische schrijvers à 15 euro

In de vergaderzaal met hoge plafonds en houten lambriering bespreken we de toekomstige projecten van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. De leden van de Raad, allemaal meer of minder eminente hoogleraren, hebben hun ideeën op papier gezet. In deze vergadering mogen de leden van de staf, onder wie ik, hun mening geven over de plannen.

De voorzitter neemt het woord. Hij wil een advies schrijven aan de regering over 'religie in het publieke domein'. Er volgen kanttekeningen, inspiratiebronnen en voorbeelden in andere landen waar op een bijzondere manier wordt omgegaan met religies. Mijn hart bonst als mijn collega-onderzoekers met commentaar op de proppen komen alsof we armoedebestrijding of internationalisering in het hoger onderwijs bespreken, of de gevolgen van marktwerking in de zorg. Die onderwerpen kun je prima wetenschappelijk bestuderen. Maar we hebben het hier over religie! Wetenschap en religie gaan niet samen en daarom is er geen plaats voor dit onderwerp in de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Zien ze dan niet dat religie voor de onwetenden is? Dat

het iets is wat de samenleving vroeger nodig had, maar dat we inmiddels veel verder zijn? Hoe kun je én gepromoveerd zijn én religie serieus nemen? Natuurlijk zijn er een paar gekkies of heel dommen of onderdrukten in de samenleving die nog geloven. Maar dat duurt niet lang meer. Uiteindelijk zal iedereen zien dat religie niets anders is dan een verhaal door mensen, voor mensen.

Waarom denken ze dat religie ook maar iets te zoeken heeft in het publieke domein? Bidden doe je achter de gordijnen thuis en verder wil ik als burger van Nederland op geen enkele manier last hebben van die prehistorische dogma's die alleen maar bedoeld zijn om de vrijheid van iedereen, maar vooral van vrouwen en homo's te beperken. Die religieuzen moeten zich gewoon aan de wet houden en daarmee basta.

Ik ben recent nog op bezoek geweest bij Herman Philipse, hoogleraar filosofie en activistisch atheïst. Een van mijn intellectuele helden. Tot mijn grote verrassing ging hij in op mijn verzoek om een interview voor een rubriek in een bestuurskundig tijdschrift waarvoor ik schrijf. Sinds zijn 'Atheïstisch manifest' volg ik hem nauwlettend. Tijdens het gesprek bij hem thuis, waar we theedronken uit een antieke porseleinen theepot met bijpassende kop-en-schotel, vertelde hij dat hij onomstotelijk wetenschappelijk kon bewijzen dat God niet kán bestaan. Zijn conclusie: 'Als je er goed over nadenkt, is het niet vol te houden om in God te geloven.' Hear hear.

Iedereen die een beetje helder nadenkt weet dat religie onzin is. Toch zit hier een zaal met hoogleraren te discussiëren over de rol die religie in het publieke domein zou

moeten spelen. Welnu, áls er al een rol is voor religie in de samenleving, dan zo klein mogelijk graag.

Als de beurt aan mij is om commentaar te leveren, kloppen mijn aderen in mijn hals en mijn handen trillen. ‘Als militant atheïst ben ik van mening dat we dit onderzoek niet moeten uitvoeren.’ Ik som steekhoudende argumenten op die de onmogelijkheid, onwenselijkheid en ondeugdelijkheid van een dergelijk onderzoek aantonen. De voorzitter glimlacht, maar maakt geen notities en geeft geen weerwoord. Een volgend staflid krijgt het woord en zij wijdt enige woorden aan de methodologische kanttekeningen van de onderzoeksopzet. De gedrevenheid waarmee ik het atheïsme bedrijf is voor sommigen relevant, maar voor de meerderheid hoogstens amusant. Het onderzoeksplan wordt aangenomen.

Mijn atheïsme is niet zomaar een toevallig kenmerkje van mij, het is een spil waar mijn leven om draait of in ieder geval een belangrijke voorwaarde voor mijn relatie, de opvoeding van onze kinderen, de keuze voor mijn vrienden en voor de inhoud van mijn werk.

Als ik een contactadvertentie moest plaatsen zou een belangrijke vereiste zijn dat mijn toekomstig partner atheïst is. Mijn man, onze kinderen en ik leven in een volledig onttoverde wereld, zoals de socioloog Max Weber dat noemde. Ik geloof niet in God, geesten, homeopathie, chakra's of andere gekkigheid en ik vind het belangrijk mijn kinderen voor dergelijke onzin te behoeden.

Als het konijntje van een vriendinnetje van mijn dochter doodgaat, zegt haar moeder dat het dier nu een ster

aan de hemel is. Ik laat die vrouw praten, maar eenmaal in de auto op weg naar huis leg ik mijn dochter uit, zij is dan vijf jaar oud, dat het verhaal over het sterretje natuurlijk onzin is. Sterren zijn zonnen, een natuurverschijnsel. Dat heeft niets met geesten of zielen te maken. Als dieren doodgaan zijn ze weg. Fini. Net als mensen en alle andere levende wezens. Alles wat leeft gaat dood. Na de dood is het over en uit. Hoogstens bestaan die dode mensen of dieren nog in de gedachten van de levenden, of in een droom. Maar dood is dood.

‘Waarom verzinnen sommige mensen dan dat die mensen of dieren naar de hemel gaan en daar verder leven?’ wil mijn dochter weten.

Ik leg uit dat mensen dit soort verhalen verzinnen omdat ze bang zijn voor de dood. Daarom houden ze zichzelf voor dat ze na de dood nog voortleven als geest of dat ze naar God in de hemel gaan. En, nog een stapje ingewikkelder: mensen hebben ooit een God verzonnen omdat ze dan regels krijgen voor hoe ze een goed leven moeten leiden. Dit mag wel en dat doe je maar liever niet en weer iets anders is absoluut verboden. Dat vinden ze te ingewikkeld om zelf te bedenken.

Mijn dochter op de achterbank humt instemmend. Het is even stil. Dan zegt ze: ‘Wij geloven niet in God, hè mama? Wij geloven in mensen.’

Ik kijk haar trots aan via de achteruitkijkspiegel.

Mijn dochter vervolgt: ‘...in mensen die werken.’

Ik moet lachen. De calvinistische roots worden kennelijk, ook al zijn ze twee generaties niet bewust geactiveerd, als compleet pakket doorgegeven.

De krachten die op kinderen werken om toch maar in het bovennatuurlijke te geloven zijn groot, continu aanwezig en duiken op in onverdachte hoeken. Oma's vertellen over de geboorte van Jezus of geven met kerst een Kinderbijbel cadeau want 'dat is toch ook cultureel erfgoed'; schoonvader neemt de kinderen mee naar de katholieke kerk en laat hen daar een kaarsje opsteken, en zelfs op de openbare basisschool is mijn dochter niet veilig. Op een dag vertelt een leerkracht over de Ark van Noach.

L. is onder de indruk van dit prachtige verhaal. Ik vind het belangrijk om deze latente gevoeligheid voor onzin meteen te ontzenuwen.

'Welke dieren zaten er allemaal in de Ark?' vraag ik.

'Nou, giraffen en leeuwen en zebra's en vogels en...' somt de vijfjarige op.

'Dus vleeseters naast grazers... Wat denk je dat er dan gebeurt? Denk je echt dat leeuwen gezellig naast een giraffe gaan liggen slapen?'

'Nee, die leeuwen zouden de giraffe en de zebra opeten!' antwoordt mijn dochter.

'Je moet goed onthouden: in een sprookje of ander verhaalje kan alles...'

'Maar het is niet echt gebeurd.'

Goed zo. De orde is hersteld.

Ik ben niet altijd atheïst geweest. De kerk was als instituut weliswaar grotendeels verdwenen uit het gezin waarin ik opgroeide, maar we gingen eens per jaar, met Pasen, naar de Nederlands Hervormde Kerk. Bij die gelegenheid trokken we onze mooiste, nieuwe kleren aan. In het begin

bezocht ik de kindernevendienst – de kinderen hoefden niet naar de moeilijke preek van de dominee te luisteren maar mochten knutselen, en daarbij werd uitgegaan van het Bijbelse thema dat in de preek voor volwassenen werd behandeld. Algauw bleef ik liever bij de volwassenen omdat ik genoot van het uit volle borst meezingen met de psalmen en gezangen die we op school hadden geleerd.

De protestantse ethiek die mijn vader van huis uit had meegekregen drukte een behoorlijke stempel op onze opvoeding. We waren zuinig en daar waren we trots op. Vakanties op campings, tweedehandskleding, meubilair dat decennia meeging. Tweemaal per jaar gingen we uit eten: een toeristenmenu van drie gangen voor vijftwintig gulden. Buren met dure auto's of vrienden die luxueus op vakantie gingen vonden we onnadenkende verspillers, of patsers die gebrek aan karakter meenden te kunnen compenseren met uiterlijk vertoon. Toen op het schoolplein de hoelahoep in de mode was, vroeg ik of ik er ook eentje mocht. De volgende dag overhandigde mijn vader me een zelfgemaakte hoepel. Hij had een pvc-buis verhit met een aansteker, de twee uiteinden verbonden met een kurk en zo stond ik met mijn gelige, aangebrande exemplaar tussen mijn vriendinnen met hun glitter- en discohoepels.

Sport was in ons gezin onderdeel van de protestantse ethiek: op de bank hangen is lui. Sporten is gezond. Ik bleek talent te hebben voor schermen en ik werd geselecteerd voor de nationale equipe. Ik trainde vijf- à zesmaal per week. Ik vroeg me nooit af of ik het leuk vond. Op woensdagen trainde ik mee met de mariniers in Doorn. Die waren nooit zo zachtzinnig.

Ik was als zestienjarige trots op mijn buikspieren en zei tegen een marinier dat ik alles kon hebben.

‘O ja, alles?’

‘Ja.’

Ik spande mijn buikspieren aan en hij gaf me een lompe stomp in mijn maag. Ik werd er misselijk van en hapte naar adem.

‘Pff, en dat was nog maar zacht, ik hield me in,’ schamperde de marinier.

Buiten de spaarzin, de nadruk op nuttige tijdsbesteding en de jaarlijkse kerkdienst was er bij ons thuis weinig wat op onze protestantse gezindheid wees. Mijn moeder was wat dat betreft heel anders dan mijn vader. Zij was gelovig katholiek. Ze bad voor de heilige Antonius als ze iets kwijt was (‘Heilige Antonius, beste vriend, zorg dat ik mijn horloge weer vind.’) en ze stak kaarsjes op bij het Maria-beeld. Al haar dierbaren die waren overleden stonden op grote zwart-witfoto’s in grenen lijsten op de kast. Mijn moeder sprak gedurende de dag, onder het koffiedrinken of stofzuigen, met die foto’s, door ons ‘de dodengalerij’ genoemd. In tijden van nood of paniek wendde ze zich tot Maria. Tijdens een zeilvakantie in Friesland voeren we in een open bootje, een centaur. We zeilden hoog aan de wind; de zeilboot hing zo schuin dat we een beetje overboord moesten hangen. Mijn moeder dook op haar knieën, omarmde de mast en riep de heilige Maria aan. Haar geloof in Jezus en Maria was er altijd, maar wij schonken daar geen aandacht aan. Het was een gewoonte, niet anders dan het pulken aan haar dunne wenkbrauwen, de

eindeloze stroom spreekwoorden die alleen zij gebruikte ('Kom je over de hond, kom je over de staart'; 'Zonde? Zonde? Weet je wat zonde is? Boter op je kont smeren en droog brood eten.') en haar nicotineverslaving.

Mijn broer en ik bezochten een christelijke lagere school waar we elke dag een psalm of gezang zongen en ook dagelijks uit de Bijbel lazen. In alle lessen en disciplines stond God centraal. Tijdens een biologieles in de vijfde klas werd ooit de vraag gesteld: 'Wat is het verschil tussen mensen en dieren?'

Antwoord: 'Mensen kunnen in God geloven, en dieren niet.'

De schooldag begon met gebed en eindigde met gebed. We baden bijvoorbeeld voor de arme kinderen in Afrika, of voor een ziek klasgenootje. Ook thuis werd er gebeden. Voor het avondeten zegden wij het versje op: 'Here, zegen deze spijs en drank, amen.' Het geloof in God was niet sterk of iets waar ik me druk om maakte. Het was er gewoon, zij het latent.

Ik ging als gelovige twaalfjarige naar de katholieke middelbare school – een door mijn roomse moeder afgedwongen afwisseling na zes jaar christelijke gezangen – en ik verliet de school als atheïst. Ik weet niet meer precies wanneer ik opgehouden ben in God te geloven. In de brugklas was ik nog verliefd op onze godsdienstleraar, een Grieks-orthodoxe priester. Voor werkstukken en overhoringen haalde ik steevast negens en tiens. Ik heb een zo'n werkstuk in mijn dagboek geplakt. De docent had een grote krul door de laatste vraag gezet en daaronder

geschreven: ‘Het was een plezier om dit proefwerk na te kijken. Dankjewel, Willemijn.’

In dat schooljaar ging onze hond dood. Ik vroeg de godsdienstleraar of dieren naar de hemel kunnen gaan. Het antwoord van meneer Bakker was bevestigend. ‘Ze kunnen niet alleen naar de hemel, ze gáán allemaal naar de hemel want dieren kunnen niet bewust iets kwaads of slechts doen.’ Dat antwoord was een ongelooflijke opluchting voor mij.

In hetzelfde jaar overleed onze buurman aan een hartaanval. We woonden in een rijtjeshuis en ik had de bons gehoord waarmee hij dood uit zijn bed was gevallen. Ik was kwaad op God omdat mijn buurmeisje nu zonder vader verder moest en uit boosheid heb ik enkele weken niet gebeden – om God een lesje te leren. Rond die tijd was ik hoogstens opstandig, maar het bestaan van God was evident voor mij.

Ergens in de hogere klassen van de middelbare school raakte ik ervan overtuigd dat geloof alleen nog kon bestaan voor mensen die of dom waren, of die bang waren voor de dood. Religie, God, geloof, de kerk: de hele constellatie was achterlijk en diende bestreden te worden. Ooit had religie een functie gehad in de maatschappij. Maar wij, moderneren, hadden religie niet meer nodig. We konden natuurverschijnselen op wetenschappelijke wijze verklaren; het humanisme kon net zo goed leefregels aanreiken als de Bijbel.

Vanaf dat moment ging ik neerkijken op mijn moeders religieuze beleving, die ik kinderlijk vond. Zo maakte zij zich zorgen over hoe het nu in de hemel moest met men-

sen die na de dood van hun partner hertrouwd waren. De eerste vrouw van haar overleden broer was hertrouwd en het bekleemde haar dagelijks hoe het zou gaan als Marja, inmiddels voor de tweede maal getrouwd, nu met Geer, naar de hemel zou gaan en verenigd zou worden met haar eerste man.

Toen ik eenmaal in Nijmegen studeerde, waar de katholieke invloed nog zeer merkbaar was, werd het atheïsme steeds belangrijker voor mij. Het waren de jaren negentig. Ik was lid van een traditionele studentenvereniging en in mijn meisjesdispuut zaten vrouwen die in God geloofden. Ze waren actief bezig met hun geloof. Ze volgden alfacursussen, ze gingen naar lezingen bij het Titus Brandsma Instituut en vormden Bijbelstudieclubjes. Ook al waren het ouderejaars en moest ik eigenlijk vereerd zijn als ze me uitnodigden om hen te vergezellen, ik bleef uit hun buurt. Ik wilde niets met geloof en gelovigen te maken hebben. Ik kon nog wel begrijpen dat laagopgeleide mensen in God wilden geloven. Mijn coulance jegens gelovigen hield echter op bij mensen die een wetenschappelijke opleiding hadden gevolgd. Die konden en moesten beter weten.

Gedurende mijn studententijd ontwikkelde ik me van iemand die een milde afkeer van het religieuze had tot een militante atheïst. Vooral dat de religieuzen niet konden of wilden inzien hoe onlogisch hun geloof was kon me razend maken.

Wij atheïsten zochten elkaar op. Ik omringde me op het einde van mijn studie bijna uitsluitend met mensen voor wie atheïsme een deel van hun identiteit was, net

als bij mij. Met deze student-vrienden sprak ik niet over christenen maar steevast over christenhonden. Het CDA was de partij van de christenhonden. We maakten grapjes over de premoderneren, de zwakkelingen die God nodig hadden omdat ze het leven hier en nu anders niet zouden aankunnen. We lazen boeken van atheïstische schrijvers als Karel van het Reve, Rudy Kousbroek en Maarten 't Hart. We volgden het nieuws van de vereniging tegen kwakzalverij en we spuugden op mensen die geloofden in homeopathie.

Ischa Meijer was een onbetwist icoon in de kringen waarin ik verkeerde. We luisterden regelmatig gezamenlijk naar zijn radioprogramma's en ik plande mijn avonden om zijn tv-interviews heen. Hoewel hij niet atheïstisch was, althans dat geloof ik, hielp zijn scherpe benadering om zin van onzin te onderscheiden. Het was briljant zoals hij in een interview gehakt maakte van Ramses Shaffy, die net terug was van een reis naar Bhagwan in India. Shaffy had zich op dat moment nog niet bekeerd en ging nog niet gekleed in rode gewaden, maar hij sprak wel over zijn interesse voor deze grote goeroe. Ischa Meijer wilde weten wat hij daar deed bij Bhagwan en wat het hem had gebracht.

'Wat kostte dat bezoekje eigenlijk?' opent Ischa Meijer het vraaggesprek.

'Drieduizend gulden.'

'En wat deed die goeroe?'

'Hij vertelde dat ik mezelf de vraag moest stellen: *Who am I?*

'Voor drieduizend piek?! [Het publiek in de zaal buldert en joelt]. Wat weet je nu dan?'